

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34:165.242.1

ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

Гладкий С. О.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри правознавства
Полтавського університету економіки і торгівлі

Анотація: У статті розглядаються питання, що належать до комплексу проблем науково-теоретичного і практичного характеру, які виникають у процесі розробки автором теоретичних засад, методології й методики правового самопізнання. Піддаються аналізу актуальні наукові уявлення щодо одного з найважливіших структурних компонентів правового самопізнання – стійких психічних станів, котрі позначають терміном «деформації правосвідомості». Теоретичні проблеми дослідження цих станів осмислюються в контексті завдань практичного вивчення індивідом власної правової психіки.

Ключові слова: правосвідомість, деформації правосвідомості, норма правосвідомості, правове самопізнання, правова самосвідомість.

Анотация: В статье рассматриваются вопросы, относящиеся к комплексу проблем научно-теоретического и практического характера, которые возникают в процессе разработки автором теоретических основ, методологии и методики правового самопознания. Подвергаются анализу актуальные научные представления об одном из важнейших структурных компонентов правового самопознания – устойчивых психических состояниях, которые обозначают термином «деформации правосознания». Теоретические проблемы исследования этих состояний осмысливаются в контексте задач практического изучения индивидом собственной правовой психики.

Ключевые слова: правосознание, деформации правосознания, норма правосознания, правовое самопознание, правовое самосознание.

Annotation: This article discusses the theoretical issues that relate to the study of legal issues of self-knowledge. Within the general framework of this study the authors develop a theoretical basis, methodology and techniques of legal self-knowledge. Subjected to analysis of current scientific knowledge of one of the major structural components of legal self-knowledge – sustained mental states, which are designated «deformation of legal consciousness». Theoretical aspects of the research of these states are comprehended in the context of problems of practical study of the individual's own legal psyche.

Key words: legal consciousness, deformation of legal consciousness, norm of legal consciousness, legal self-knowledge, legal identity.

Теоретичне вивчення феномена правосвідомості найбільшою мірою виявляє свій методологічний потенціал і практичну цінність у тому сегменті притаманній йому проблематики, який пов'язує з деформаціями правосвідомості – явищами зі сфери правової психіки, котрі неодмінно нагадують про себе, коли йдеться про ті чи інші вади національної правової системи. Закономірно, що зазначені явища виступають важливою складовою об'єкта правового самопізнання.

У царині теорії правосвідомості протягом минулого та початку нинішнього століття було видано велику кількість наукових праць, що унеможливує навіть короткий змістовний їх огляд. Сучасні українські дослідники також нерідко спрямовують свої зусилля на вивчення феномена правосвідомості загалом і на дослідження її станів, які позначають терміном «деформації». Увагу привертають насамперед праці О. Атоян, А. Бови, Ю. Калиновського, М. Цимбалюка та деяких інших. Проте в контексті самопізнання проблематика правосвідомості та її викривлень ученими досі спеціально не розроблялася, що й зумовлює мету цієї статті.

Самопізнання у правовому вимірі людського буття полягає у спрямуванні індивідом свідомості на свою правову поведінку та водночас на власну правосвідомість. Зміст правового самопізнання розгортається у контурі правової самосвідомості

індивіда. Ключовим компонентом останньої виступає правова самооцінка, яка формується, зокрема, шляхом порівняння правових за своїм змістом образів «Я» – насамперед «реального Я» з «ідеальним Я» та «нормативним Я». Останнє доцільно розглядати у взаємозв'язку з так званою «нормою правосвідомості» – поняттям, з яким пов'язані найскладніші проблеми як теоретичного пізнання, так і інтроспективного самопізнання станів правосвідомості.

Недостатня розробленість у теоретичному правознавстві поняття «норми правосвідомості» (зауважимо, що визнання нормативності правосвідомості не тотожне визнанню існування її «норм») спричинюється до дискусій навколо проблеми деформацій («ненормальності») правосвідомості, адже існують логічні підстави розглядати поняття «норма» і «деформація» правосвідомості як парні категорії юридичної науки.

У соціально-психологічному вимірі згадана проблема виявляється в тому, що поряд з визнанням глибинних деформацій правосвідомості певного соціуму (наприклад, українського чи російського), її нерозвиненості чи навіть неповноцінності, в громадській і науковій думці можна зустріти заперечення проти реальності таких деформацій, котрі ґрунтуються на тезі про самобутність власної нації, її культурно-антропологічну неповторність.

З методологічного погляду не позбавленими сенсу видаються міркування про умовний характер поняття «нормальної правосвідомості», оскільки

кількісно та якісно виміряти її параметри у конкретного індивіда доволі проблематично. Оцінка ж стану правосвідомості на основі спостереження актив об'єктивованої поведінки особи ґрунтується на непрямих доказах, що є непевною основою для узагальнень. Отже, цілком надійних і формалізованих критеріїв визначення «нормальності» правосвідомості традиційними методами юридична наука сьогодні не має.

Крім того, постає питання логічної коректності визнання певного явища одночасно нерозвиненим (несформованим) і деформованим. Проблема полягає, знову ж таки, у критеріях сформованості правосвідомості.

Радикальна зміна методологічної ситуації у вітчизняному правознавстві, що розпочалася в 90-ті роки минулого століття, уможливила цілковите заперечення підставності поділу правосвідомості на правильну (таку, що відповідає «нормі», тобто «нормальну») та неправильну. Так, О. Атоян у своєму дисертаційному дослідженні переконливо обґрунтовує «необхідність звільнення від монологічного трактування «правильної» та «неправильної» правосвідомості й дослідження її поліваріантності, оскільки різноманітність носіїв визначає різноманітність форм, видів і типів правосвідомості» [1, с. 11]. Проте більшість українських учених сьогодні ще активно звертається до поняття «деформації правосвідомості», використовуючи його як засіб осмислення явищ у сфері правової психіки.

Термін «деформація» в перекладі з латинського означає «викривлення». У правознавстві термін «деформації правосвідомості» вживають для позначення стійких змін у психіці суб'єкта, які пов'язані з його негативним ставленням до права та зазвичай спричинюються до неправомірної поведінки. Провідні вітчизняні вчені розуміють деформації правосвідомості як викривлення уявлень про цінність права, як дефектну правосвідомість, що є антиподом високої правової культури [2, с. 544]. Ю. Калиновський виокремлює низку загальних ознак деформацій суспільної правосвідомості: будь-яка деформація правосвідомості є негативною за своєю соціально-правовою природою і становить загрозу для суспільства; деформацію правосвідомості можна виявити лише тоді, коли у суспільстві існують усталені критерії нормальної (недеформованої) правосвідомості; деформація правосвідомості не виключає у її носіїв наявності певних правових поглядів, ідей, уявлень; деформація правосвідомості характеризується негативним ставленням її носіїв до діючого права, правосуддя та законності [3, с. 23]. Тобто, «деформованою» загалом вважається правосвідомість, яка не узгоджується із суспільним ідеалом.

Деформації правосвідомості, з погляду дослідників, можуть мати і специфічні (для окремих соціальних груп) ознаки. Зокрема, науковці піддають аналізу деформації професійної правосвідомості юристів. Є. Шевченко та М. Черкас під професійною деформацією розуміють «нерозривний процес розвитку двох взаємопов'язаних психологічних феноменів, обумовлених оволодінням і зайняттям певним родом діяльності: безконтрольних негативних

змін у структурі особистості, що проявляються, насамперед, у характерологічних особливостях, протіканні психічних процесів, емоційному відображенні дійсності; свідомих відхиленнь у структурі особистості, які дістають вияв в основному при виконанні функціональних обов'язків і призводять до порушень установлених у суспільстві морально-етичних і правових норм» [4, с. 89-90]. Щоправда, згадані дослідники не розмежовують поняття «професійна деформація правосвідомості» та «професійна деформація особистості», які, вочевидь, не тотожні за змістом.

У сферах наукового пізнання, суміжних із правознавством, сформувався інші інтерпретації психічних явищ, що мають неправовий та антиправовий зміст. Так, чимало вчених-соціологів, говорячи про сферу, що стоїть на межі позитивного права і моралі, звичаїв, традицій, послуговуються при цьому термінами «інфраправо», «неофіційне право» тощо. Термін «інфраправо» використовують сучасні французькі соціологи. В працях послідовників школи солідаризму, соціолого-інституціонального підходу дослідження інфраправових конвенцій неодмінно йде поряд з аналізом правосвідомості. Серед українських авторів зазначені підходи розвиває А. Бова. Осмислюючи виникнення у суспільному житті України нових неформальних угод («інфраправових конвенцій»), які конкурують з юридичними вимогами і набувають інституціалізованого характеру, розглядаючи правосвідомість водночас як сферу відображення «інфраправових явищ» і як джерело «інфраправа», дослідник пропонує нову дефініцію правосвідомості – як форми суспільної та індивідуальної свідомості, що відбиває правові та інфраправові норми і спрямовує поведінку індивідів у різних сферах суспільних відносин. Інфраправо визначається А. Бовою як офіційно не закріплені нормативні настанови (норми, установки, цінності, взірці поведінки), що конкурують за своєю силою з юридичними приписами. Відповідно, автор пропонує доповнити структуру правосвідомості новим елементом – інфраправовою свідомістю [5, с. 1, 4].

Аналіз наявного досвіду наукового дослідження феномена деформації правосвідомості, здійснюваного вітчизняними і зарубіжними вченими протягом ХХ ст. – початку ХХІ ст., підводить до висновку про те, що в правознавстві і суміжних наукових галузях дотепер не склалося єдиної теорії цього явища і відсутнє чітке визначення цього поняття. В умовах світоглядного й методологічного плюралізму така ситуація в науці є цілком закономірною. Закономірною є і наявність широкого спектру можливих оціночних реакцій на виявлені індивідом у процесі самопізнання несхвалювані суспільством стани власної правосвідомості. Втім, за будь-якої самооцінки таких станів об'єктивовані результати їх наукової рефлексії є цінним методологічним інструментом самопізнання.

У науковій літературі розрізняють такі різновиди деформацій правосвідомості: правовий інфантилізм (несформованість правових знань, оцінок, почуттів); недооцінка права (оцінка права на більш низькому рівні, ніж його дійсна цінність); правовий ідеалізм (переоцінка реальних можливостей права); правовий ригоризм (висування до права завищених,

необґрунтованих претензій); правова демагогія (маніпуляція ідеєю права або правовими ідеями з метою досягнення власних корисливих інтересів); правовий нігілізм (загальне негативне, зневажливе ставлення до права, закону, правопорядку, юридичне неучтв); переродження правосвідомості (готовність до свідомого вчинення людиною навмисних, переважно тяжких злочинів, мотивами яких стають жорстокість, корисливість та ін.) [6, с. 12]. Проте більшість дослідників традиційно зводять деформації правосвідомості до правового нігілізму. Зокрема, В. Демічева виділяє два типи правосвідомості – юридичний світогляд та правовий нігілізм, розглядаючи їх як полярні варіанти правових ціннісних установок, між якими існує ряд інших правових орієнтацій (наприклад, правовий інфантілізм) [7, с. 9-10].

Вищевикладені й подібні до них класифікації ґрунтуються на уявленнях щодо «нормальної» правосвідомості, які є складовою правової культури суспільства. Останнє за певних сприятливих умов витворює свого роду ідеальний психологічний «портрет» суб'єкта права, який характеризується такими рисами, як повага до права й переконаність у його соціальній та особистісній цінності; наявність певного багажу юридичних знань; висока загальна культура й широка ерудитність, освіченість; принципово вмотивована правомірна поведінка як у професійній діяльності, так і в повсякденному житті; висока громадсько-правова активність [8, с. 120]. Інтєріоризація цього образу спричинюється до формування «ідеального Я» індивідів.

Співвідносячи уявлення щодо «культурного» суб'єкта права з поняттям «норми правосвідомості», варто враховувати нетотожність «ідеальної» та «фактичної» норми. Якщо перша формується (формулюється, рефлектується) головним чином у царині науково-теоретичної та фахово-юридичної свідомості (на рівні правової ідеології) і несе на собі відбиток рафінованості (іноді – й декларативності), то друга народжується спонтанно в реальності повсякденного життя, у конкретних відносинах як усталений («середньостатистичний») зразок (стереотип) з усіма його позитивними та негативними рисами і належить переважно до сфери правової психології. Відповідність «ідеальної» та «фактичної» норми (враховуючи, що обидві не є константними та абсолютними) визначається складним комплексом чинників і характеризує не стільки ступінь так званого «правового прогресу суспільства», скільки міру збалансованості, гармонійності суспільної свідомості (психології), тенденції та динаміку її розвитку чи деградації. Адже історія людства знає дуже різні за змістом «ідеали» суспільства та його члена. Отже, «ідеальна» та «фактична» норми правосвідомості загалом співвідносяться як ідеальна модель суб'єкта права і його правової поведінки та свого роду соціально найпоширеніший правовий психотип.

З певного погляду і «нормальна» (тобто, найтиповіша) правосвідомість індивіда в сучасному суспільстві може розглядатися як деформована. Так, представник неофрейдизму Е. Фромм наголошує на викривленості як суспільної, так і індивідуальної свідомості. Зокрема, він зазначає, що людська

свідомість за своєю природою не відображає реальність, а навпаки, ілюзорна та повна забобонів. На його думку, такий стан свідомості є вигідним для керуючої суспільством меншості, оскільки тоді більшість суспільства простіше керувати [9, с. 134-135]. З огляду на те, що будь-яке мислення детерміноване соціальним контекстом, а останній характеризується мірою культурної зрілості суспільства, така позиція не позбавлена сенсу. Проте правова самосвідомість індивіда потребує системи координат, які упорядковують простір соціально-правової взаємодії та психологічно-правової самоідентифікації особистості. Інваріантом такої системи можуть виступати теоретичні конструкти «людина правова» та «людина неправова», що дотичні до проблеми «норми правосвідомості».

Ю. Калиновський слушно зауважує, що загальний рівень суспільної правосвідомості залежить певною мірою від кількісного та якісного співвідношення тих суб'єктів, що діють у соціальному просторі у правовий спосіб, і тих осіб (та суспільних груп), що діють за позаправовими схемами. Дослідник зазначає, що структура правосвідомості цих ідеальних суб'єктів соціального буття може відрізнитися за різними критеріями (за наявністю або відсутністю знань про право та закон, за прагненням та реальними можливостями дотримуватися чинних правових норм і звичаїв, за мотивацією законослухняності та емоційним ставленням до діючого права, за аксіологічними настановами й принципами, особливостями розуміння права тощо) [10, с. 88].

Як видається, поняття «деформації правосвідомості» доцільно зживати саме в контексті деградації «правової людини» – деструктивних трансформацій правосвідомості індивіда, правова соціалізація якого була на певному життєвому етапі загалом успішною, але згодом тією чи іншою мірою знівельована дією певних внутрішніх чи зовнішніх чинників.

Котра з цих типізованих моделей корелює з фактичною нормою правосвідомості залежить від рівня правового розвитку суспільства. В соціокультурних умовах сучасної західної цивілізації «людина неправова» значною мірою набула ознак маргінальності. В Україні, зважаючи на рівень корумпованості її мешканців та низку інших негативних явищ, ситуація є дещо іншою, хоча останні соціально-політичні події дозволяють сподіватися на поступову маргіналізацію носіїв згаданих соціальних «хвороб».

Правомірна поведінка маргінальної особистості детермінується переважно зовні, є вимушеною. Відповідно, мотивація такої поведінки зазвичай є порівняно слабкою. Якщо розуміти хаос як поведінку, що не має внутрішніх обмежень міри своєї свободи, то можна вважати, що правосвідомість маргінала характеризується високою мірою хаотичної дезорганізованості (з погляду панівних уявлень про соціально-правовий порядок та його «нормальну» інтеріоризацію в індивідуальну психіку).

Разом з тим, маргінальність певної частини учасників правового спілкування з онтологічного погляду є цілком природною. Як зазначає М. Цимбалюк, суспільно-буттєва природа права виявляє себе в тому, що попри непередбачуваність

(а, отже, в певному розумінні хаотичну дезорганізованість) людської суб'єктивності в плані орієнтацій власного існування, ентропійні процеси в суспільстві генерують противажні їх негентропійні тенденції до самоорганізації. Будь-який порядок утворюється, по-перше, як врівноважувальна тенденція щодо хаотично спрямованих дезорганізаційних процесів, а, по-друге, будь-які негентропійні (упорядковувальні) тенденції в системах можуть підтримуватися лише на основі ентропійних (нівелюючих порядок) процесів, що відбуваються в контексті або тих самих, або ж інших (координуваних з ними) систем [11, с. 144].

Таким чином, правове буття суспільства під окресленим кутом зору можна розглядати як перманентну взаємодію, з одного боку, носіїв сформованої (упорядкованої на основі статистичних норм) та, з іншого боку, носіїв деформованої й несформованої правосвідомості. Досвід самопізнання засвідчує взаємодію ентропійних та негентропійних тенденцій і в екзистенційному просторі кожної індивідуальної психіки.

Узагальнюючи викладені вище теоретичні положення щодо деформацій правосвідомості, необхідно зауважити на таких основних моментах:

1. Оцінка правосвідомості особи чи соціальної групи як «деформованої» або «нерозвиненої» передбачає її співставлення з певною «нормальною» правосвідомістю, а відтак – і «нормою правосвідомості». Реальність буття останньої станом на сьогодні не можна вважати теоретично обґрунтованою.

2. Більшість вітчизняних учених розуміють деформації правосвідомості як викривлення уявлень про цінність права, як дефектну правосвідомість, що є антиподом високої правової культури.

3. Поняття «деформації правосвідомості» доцільно вживати в контексті деградації «правової людини» – деструктивних трансформацій правосвідомості індивіда, правова соціалізація якого на певному етапі життя була загалом успішною, але згодом □ тією чи іншою мірою знівелювана дією певних внутрішніх чи зовнішніх чинників. Тобто, необхідно розрізняти несформовану та деформовану правосвідомість.

4. Оцінка відхилень від умовної «норми правосвідомості» залежить від контексту

(соціокультурного, теоретичного, екзистенційного чи іншого), в якому розглядаються ці відхилення.

5. Наявність невирішених теоретико-методологічних проблем дослідження правосвідомості та її станів, що не відповідають суспільному ідеалу і статистичній нормі, не нівелює цінності об'єктивованих результатів їх наукової рефлексії як інструменту практичного самопізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атоян О.М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917-1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О.М. Атоян. – К., 2008. – 40 с.
2. Загальна теорія держави і права : підруч. / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.
3. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис... д-ра філос. наук: 12.00.12 / Ю.Ю. Калиновський; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 36 с.
4. Шевченко Є. Причини та чинники професійної деформації правосвідомості юристів / Є. Шевченко, М. Черкас // Вісник прокуратури. □ 2013. □ № 2. □ С. 88-94.
5. Бова А.А. Зміст і структура правосвідомості населення України: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / А.А. Бова; НАН України; Інститут соціології. – К., 2001. – 19 с.
6. Мухін В.В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: автореф. дис... к.ю.н.: 12.00.01 / В.В. Мухін. – Х., 2007. – 20 с.
7. Демічева В.В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Демічева; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2007. – 20 с.
8. Головченко В. Особливості формування правової культури молоді / В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С. 120-123.
9. Фромм Э. Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ / Э. Фромм ; пер. с англ. ; предисловие П.С. Гуревича. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 304 с.
10. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Ю.Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
11. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості : Теорія та реальність: монографія / М.М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.